

NZEMA

REPUBLIC OF GHANA

ƐVOLUME 2021 GANA EZUAVOLE NE EZUKOASEM NWO NDOTOLE NE

*Ɛvole 2021 Ezukoasem Nwo Ndotole Ne Mɔɔ Fale Maanle ne
Ezukoagyinlabelɛ Ngyehyeleɛ Ne Anwo La Sikale*

2021 Ezuavole ne Ezukoasem Nwo Ndotole ne

Maanlema bahola alua adenle ɛhye azo anwu ye nzi adenle:

Ɛvole 2021 Ezuavole ne Nzukoasɛm Nwo Ndotole Ne nee Arane Gya Nwo Ngyehyɛɛ
Ne Mɔɔ Fale Maanlema anwo la, bekola beɛnya anzɛɛ bekenga bie befi:

Yintanete Nyɛma Zo wɔ:

www.mofep.gov.gh

Ayi, saa ɛhyia Edwɛkɛ ɛhye bie anwo a, twe bikye ye Maanlema Ngitanwolilɛ Ofese
ne mɔɔ wɔ Gya Sonvole Gyima ne anu la:

Public Relations Office
New Building
Ground Floor
Room 001 or 003
P. O. Box MB 40
Accra – Ghana
Email: info@mofep.gov.gh

Translated by:

Bureau of Ghana Languages

Nuninyɛne

ɛkponle Ngakyile:	ii
Nvoninli Ngakyile	ii
GYA SONVOLɛ NE ANLOADWɛKɛ	iv
MUKENYE	1
ARANE EZUKOA GYINLABELɛ Wɔ ɛVOLɛ 2020 NE ANU	1
ɛVOLɛ 2021 EZUKOASɛM NWO NDOTOLɛ NE NEE MAANLE EZUKOA GYINLABELɛ NE	5
GYA NWO NGYEHYɛLEɛ	6
KOLONA VAELOSO NE NGYEGYELɛ Wɔ MAANLE YE ANU Yɛɛ NGYEHYɛLEɛ Mɔɔ ARANE LUA GHANA DWENLE ɛ NWO NGYEHYɛLEɛ NE (ɛRɛLADANE KPALɛ) AZO YɛLE BOALE LA	8
NINYɛNE Mɔɔ SONVOLɛ GYIMA GYIMA NE Mɔ BAYɛ LA	13
LATELEKE KɛNLANEɛ ANWOSESEBɛ GYIMA NE	17
AWIELEɛ	26
EDWɛMGBɔKɛ ANU ɛHILELEɛ	27

Ekponle Ngakyile:

Ekponle 1: Arane Kpokɛdele Gyimayɛvoma.....	20
Ekponle 2: Gyima Ngakyile mɔɔ bɛwiele bɛ ye la	22
Ekponle 3: Gyima Ngakyile	23

Nvoninli Ngakyile:

Nvoninli 1: Ezukoa mɔɔ bɛnyianle wɔ Siane Gyɛne kɔɔwɔ Siane Bulu nee Nwio wɔ evolɛ 2020 ne anu la sikalɛ (bɛhɛle ezukoa ne mɔ wɔ Gana Sidi Mgbe Mgbe nu	3
Nvoninli 2: Ezukoa mɔɔ Bɛvale Bɛlile Gyima wɔ Siane Gyɛne mɔɔ Kɔɔwɔ Siane Bulu nee Nwio ne awieleɛ wɔ evolɛ 2020 ne anu la sikalɛ (bɛhɛle ezukoa ne mɔ wɔ Gana Sidi Mgbe Mgbe nu	4
Nvoninli 3: Ezukoa mɔɔ bɛ nye la kɛ Bɛbanyia wɔ evolɛ 2021 ne anu la sikalɛ (bɛhɛle ezukoa ne mɔ wɔ Gana Sidi Mgbe Mgbe nu)	6
Nvoninli 4: Ninyɛne mɔɔ Arane Bava Ye Ezukoa ne Ayɛ wɔ evolɛ 2021 ne anu la (bɛhɛle ezukoa ne mɔ wɔ Gana Sidi Mgbe Mgbe nu)	7

“Mekɛ ɛhyɛ a ɔwɔ kɛ yɛfa maanyɛɛ eku mɔɔ yɛwɔ nu la yɛsie ahanle na yɛbo nu, yɛsoso yɛ sa nu, yɛdi ahua na yɛyɛ gyima ɛsesebɛ yɛfa Gana yɛsie ɛleka mɔɔ ɔfɛta yɛ la a.”

Maanle Kpanyinli

Nana Addo Dankwa Akufo-Addo

(Siane ɛzane, 2021 – ɔhanle ɛhyɛ wɔ mekɛ mɔɔ ɔvale Maanle ne Anwo Edwɛkɛ ɔdole Melalilɛ Ayiama Anyunlu la)

”

GYA SONVOLɛ NE ANLOADWɛKɛ

Wɔ Siane Bulu nee Nwio ne anu, wɔ evole 2020 ne anu, Ganama dole ɛra yele Maanle Kpanyinli Nana Addo Dankwa Akufo-Addo bieko ke ɔdoɔ maanlebulɛ ne azo evole nna bieko na ɔho zo ɔyɛ ninyɛne dɔɔnwo. Diedi mɔɔ Ganama enyia wo Arane ɛhye anu la le debie mɔɔ onle ke yebu ye nye yɛgua zo fee a.

Evole 2021 Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ ne le nzonlɛzielɛ Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ mɔɔ ɔbahyehyɛ ye maanle ezukoasɛm ne yeamaa yeabo ezuavole ne ngoane nwo bane, yeakpogya gyima gyima mɔɔ le ngyegyɛle la zo na yɛabele ye nye yeandle yeakyekeke Gana maanle ye yeamaa yeali munli kpale wɔ Kolona Vaelso Ewulenzane ne anzi ye. Ezukoa Nwo Ndotolɛ ne anyelazo a le ke yekakyi maanle ye yeamaa yeaye maanle mɔɔ yedayɛ yekola yɛnea ye nwo a.

Wɔ evole nna ne mɔɔ li moa wɔ ye maamulɛ ne anu, yeɛ ninyɛne dɔɔnwo yeama ye ezukoa gyinlabelɛ ne ɛye kpale. Ezukoasɛm nwo ngyehyɛleɛ mɔɔ yɛdole ye rele aze yeɛle la vale ezukoanyianle ngyehyɛleɛ dɔɔnwo rale. ɛhye vale moale mɔɔ maa gyima gyima nyia anyunluholɛ la rale, ɔboale be ti anwo gymayevoma, na ɔlale maanlema moaleɛle ngyehyɛleɛ dɔɔnwo ali. ɔkadwu evole 2019 ne awieleɛ la, ɛnee ye ezukoa gyinlabelɛ ne eli munli bɔkɔɔ. Ninyɛne mɔɔ kile ke ɛnee ye ezukoa gyinlabelɛ ne gyi boɛ la lalɛ ali maanle maanle zo amra nwunle ke ye maanle ne ɛlenyia anyunluholɛ. Yeangye yeɛ Kolona vaelso Ewulenzane ne dwule ɛke a. Ngyegyɛle mɔɔ ewulenzane ɛhye eva ɛra la ɛha ewiade anu maanle biala mɔɔ Gana boka nwo la.

Kolona Vaelso ewulenzane ne vale ngyegyɛle dɔɔnwo rale ye tenlabelɛ nu nee ye gyima gyima ne mɔɔ anu. Arane ɛnwo ngyegyɛle ne mɔ mɔɔ ewulenzane ne eva ɛra ye nwo zo la, ɔti yeɛ ngyehyɛleɛ ngakyile mɔɔ baboa yeamaa gyima gyima agyinla be gyake azo bieko na ye nwo adɔ ye wɔ ye tenlabelɛ nu bieko la. Anyelazo ɛtwiele, ɔluake yenwu ndenle fofole mɔɔ yɛdua zo yeɛ ninyɛne ngakyile yeama bɛye boɛ la. Arane ɛlenea ke yeɛbanya kpokɛdele kpale, ɔti yeɛ ngyehyɛleɛ ke bebo Ganama amuala sili amaa yeanyia anwosesebe na yeakyekeke Gana maanle ne mɔɔ yekponde ke yenwu ye la.

Ye nee be ebɔ nu ɛye gyima wo meke mɔɔ nuhua ye se, bɔbo wo ezukoasɛm nwo la anu. Yezi ye kenra yeɛ ngyehyɛleɛ mgbole yeɛva ye ezukoa gyinlabelɛ ne yeziɛ ɛleka mɔɔ ɔbamaa yeanyia anyunluholɛ la. Ganama keye mgbe 1.2 kola nyia sukunwio kpale kɔ. Yeziɛɛ bange dɔɔnwo ne mɔɔ gule la ngyehyɛle ne mɔ yeama bedabe mɔɔ be ezukoa hale nu la dɔɔnwo ne ala asa ɛha be ezukoa ne. Eza yeɛbuke kaleɛle gyima wo maanle ye anu mɔɔ ahale mɔɔ bɛye be wo Gana ɛke la wo gua zo adɔne.

Yɛdie yeto nu nohale nu ke ngyegyɛle rale ye anyunluholɛ gymalile bodane ne anu. Arane ɛleyɛ ngyehyɛleɛ mɔɔ ɔbamaa gyima gyima ne mɔ anwo adɔ be bɔkɔɔ a. Ndonwo a le ke, wɔ Siane Enlunli wɔ evole 2020 ne anu, Arane vale ezukoa Gana Sidi mgbe GH¢750 boale gyima nkyikyɛ nee mgbole ɔmaanle behole zolɛ.

Yeɛfɛle awie biala ke beɛmaa yebo nu yeɛ ko wo maanle ye anyunluholɛ gyima nu. Yɛmo a le ke yeɛbaɔ zo yeaye gyima esesebe yeaboa maanle ne anyunluholɛ nu. ɔ muala wie ke yɛdule ye nwo yeziɛle ɛke ke yeɛbaha ye nwo yeabo nu na yeava ye awosesebe nee ahonle kpale yeakyekeke maanle Gana.

Nyamenle ɛyila ye muala.

Gana ɛboɔ ɛke ɛhyɛ!

Ken Ofori-Atta
Gya Sonvolɛ

MUKENYE

1. Ewolɛ 2021 Maanlema Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ ne le ninyɛne mɔɔ Arane holale yɛle wɔ ewolɛ 2020 ne anu la Sinlipɛle nee ezukoa mɔɔ bɛ nye la kɛ bɛbanyia ye wɔ ewolɛ 2021 ne anu na bɛava bɛali gyima ngakyile ne mɔ la. Ewolɛ 2021 Maanlema Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ ne bodane a le “Gyimawielɛ, Nwolɛ Banebolɛ nee ye Ndoazo.” Bodane ɛhyɛ ngilenu a le kɛ dɛba ne gyima gyima mɔɔ arane kɛva kɛzie ɔ nye zo kɛ ɔyɛ la, ɔngola ɔnwie ɛnee eza bɛbo fofolɛ ɛyɛle bo. ɛhyɛ fa kake to arane anwo zo yɛɛ bɛngola bɛndua Gyimamenlema kake. Kɛmɔ bɛtua kake dɛba ne mɔ anwo mpaefoa la, ɔmaa kake ne mɔ kɔ anwuma.
2. Wɔ ewolɛ 2021 ne anu, arane bodane a le kɛ ɔtu agyake fofolɛ. Yemɔ a le kɛ bɛkpondɛ kɛ bɛwie gyima biala mɔɔ bɛbo ɔ bo dɛba la na eza bɛtoa mɔɔ bɛradole ye la azo.

ARANE EZUKOA GYINLABELɛ Wɔ Ewolɛ 2020 NE ANU

Ezukoa Gyinlabelɛ Titili ne

3. Maanle ne ezukoa gyinlabelɛ wɔ eolɛ 2020 ne anu la anwo edwekɛ ɛne:
  - Wɔ siane ngɔnla ne mɔ mɔɔ li moa wɔ ewolɛ 2020 ne anu la, ezukoa dodo mɔɔ bɛnyianle la nyianle anunluhɔlɛ ɛya ngyɛnu 0.2. Anyelazo ne a le kɛ ewolɛ ye kaho awielɛɛ la, ɛnee yewulu yehɔ ɛya ngyɛnu 0.9;
  - Ezukoa dodo mɔɔ maanle ne nyianle ye mɔɔ nwole ɛdule ɛmboka ye la, nyianle anunluhɔlɛ ɛya ngyɛnu 0.4 wɔ siane ngɔnla mɔɔ li moa wɔ ewolɛ 2020 ne anu la. Anyelazo ne a le kɛ ɛhyɛ bawulu aho ɛya ngyɛnu 1.6 wɔ ewolɛ 2021 ye awielɛɛ;
  - Ninyɛne awolɛ anwumahɔlɛ ne yɛle ɛya ngyɛnu 10.4. ɛnee anyelazo ne a le kɛ ɔbayɛ ɛya ngyɛnu 11.0;
  - Ezukoa dodo mɔɔ ɛnee bɛ nye la kɛ bɛbanyia la azo dele ɛya ngyɛnu 11.7. ɛnee anyelazo ne a le kɛ zolɛ bade ɛya ngyɛnu 11.4;

- Ninyɛne mɔɔ yɛvale yɛhɔle adɔne la, saa ɛfa etoto mɔɔ yɛdɔle yɛvile maanle maanle zo la anwo a, mɔɔ yɛvale yɛhɔle adɔne la azo dele ɛya ngyɛnu 5.3. ɛnee anyelazo ne a le kɛ ɔbayɛ ɛya ngyɛnu 4.6;
- Ezukoa mɔɔ ɛnee maanle ne lɛ mɔɔ ɔbahola yeava yeaheɛla ninyɛne la kɔsɔɔti le Ameleka Dɔla ne mgbe mgbe US\$8.6. ɛhye kola tɔ ninyɛne siane nna nee ekyi wɔ maanle maanle gyɛne zo.

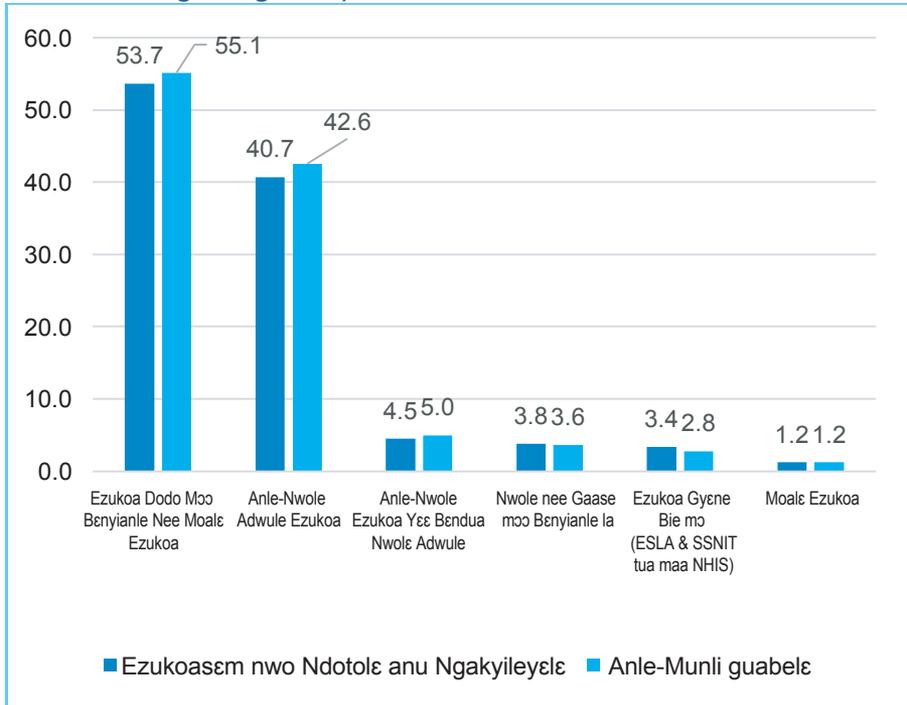
EZUKOA Mɔɔ ARANE NYIANLE NEE Mɔɔ BɛVALE BɛLILE GYIMA Wɔ ɛVOLɛ 2020 NE ANU LA

Ezukoa mɔɔ Bɛnyianle la

4. Wɔ ɛvolɛ 2020 Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ ne anu, arane yɛle ngyehyɛlɛ kɛ bɛfa bɛanyia ezukoa nee moalɛ ezukoa mɔɔ ye dodo bayɛ Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢53.7 la na yeava yeali ye gyima ngakyile ne mɔ. Siane Bulu nee Nwiɔ wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu kara awieɛlɛ la, ɛnee bɛnyia Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢55.1, ɔti ezukoa mɔɔ ɛnee bɛ nye la kɛ bɛkɛnyia la bole zolɛ Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢1.5. Debie titili mɔɔ maanle bɛnyianle ezukoa ɛhye la a le maanle zo gualilɛ nwo adwule ne mɔɔ bɛysɛle ngakyile wɔ nu la. ɔmaanle maanle zo gualilɛ nwo adwule ne ɛdualɛ ne lile munli kpalɛ. Nvoninli 1 ne kile ezukoa mɔɔ bɛnyianle bɛvile ɛleka ngakyile ne mɔ wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu la.

Nvoninli 1: Ezukoa maa benyiale wa Siane Gyene kodwu Siane Bulu nee Nwio wa evole 2020 ne anu la sikale (behele ezukoa ne maa wa Ghana Sidi Mgbe Mgbe nu)

Ezukoa Maa Bevale Belile Gyima La

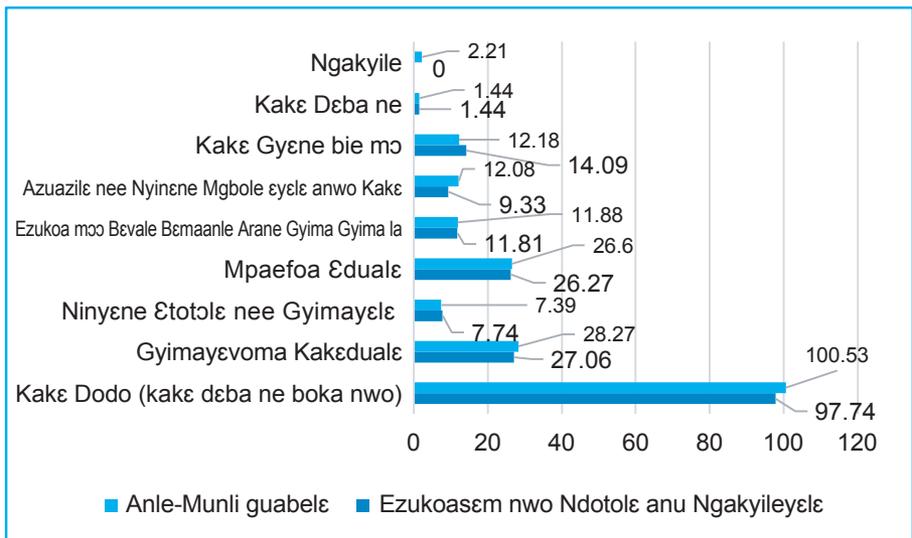
5. Okadwu Siane Bulu nee Nwio ne awielee wa evole 2020 ne anu la, enee Arane eva Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢100.1 eli gyima. Mpaefoa eduale boka nwo. Enee anyelazo ne a le ke obava Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢97.7 a yeali gyima a. Ke maa yenwu ye wa nvoninli nwio ne anu la, ezukoa biala maa bevale belile gyima wa evole 2020 ne anu la bole maa enee be nye la ke bebava beaye la. Ninyene maa maanle ezukoa ne bie mo hole anwuma la bie a le shyee mo:

- Bevale kpekedele gyimayevoma dɔɔnwo kpale. Ezukoa maa bevale beamaanle kpekedele gyimayevoma maa gyinlanle ewulenzane ne anloa la nee sogyama evole ne maa befa beye gyima maa bevale bie bebokale nwo maa enee betua nwole kake la.

- Kolona Vaelso anwo kakɛbolɛ ɔlua ninyɛne mɔɔ betotolɛ wɔ nwo la; nee
  - Azua mɔɔ bɛsisile nee ninyɛne mgbole mgbole mɔɔ bɛyɛle wɔ Kolona vaelso ewule ne anwo la.
6. Ohya kɛ yɛnwu kɛ arane bolɛ bosea Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢44.9 bokale ezukoa mɔɔ bɛnyianle nee moalɛ ezukoa ne mɔɔ ye dodo yɛle Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢55.1 ne anwo kolaa na yɛahola yeali ye gyima ne mɔ wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu.

Nvoninli 2: Ezukoa mɔɔ Bɛvale Bɛlile Gyima wɔ Siane Gyɛne mɔɔ kɔdwu Siane Bulu nee Nwio ne awieleɛ wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu la sikalɛ (bɛhɛlɛ ezukoa ne mɔ wɔ Ghana Sidi Mgbe Mgbe nu)

Maanle kake wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu

7. Wɔ Siane Bulu nee Nwio ne awieleɛ wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu, ɛnee ye maanle kake ne le Ghana Sidi mgbe mgbe GH¢291.6 . ɛfa ɛko Ameleka ezukoa nu a, ɔbayɛ Dɔla mgbe mgbe US\$50.8. ɛhye le ye maanle ezukoa mumua ne ɛya ngyɛnu 76.1. Ezukoa ɛhye ngyɛnu ne boka ezukoa mɔɔ Arane duale vale boale gya gyima gyima ne mɔ mɔɔ gule la. Ezukoa ne bie noko a bɛvale bɛzɔle Lateleke Kenlanɛs Gyima ne

avinli la. Saa ezukoa mɔɔ bevale beboale gya gyima gyima ne mɔ la emboka ye maanle kake ne anwo a, anreɛ obaye maanle ezukoa mumua ne eya ngyɛnu 71.5. Maanle kake ne a behilehile nu wo o bo eke la:

- Kake mɔɔ yetua maanle gyene zo amra la: Gana Sidi mgbe mgbe GH¢141.7 (ɔle Ameleka Dɔla ne mgbe mgbe US\$24.7) Ehye le ye maanle kake ne amuala eya ngyɛnu 48.6; yeɛ
- Maanle ye anu kake deɛ ne: Gana Sidi mgbe mgbe GH¢149.8 (ɔle Ameleka Dɔla mgbe mgbe US\$26.1). Ehye le maanle kake ne amuala eya ngyɛnu 51.4.

EVOLɛ 2021 EZUKOASɛM NWO NDOTOLɛ NE NEE MAANLE EZUKOA GYINLABELɛ NE

Ezukoa Titili mɔɔ Be nye la ke Bɛbanyia wo evolɛ 2021 anu la

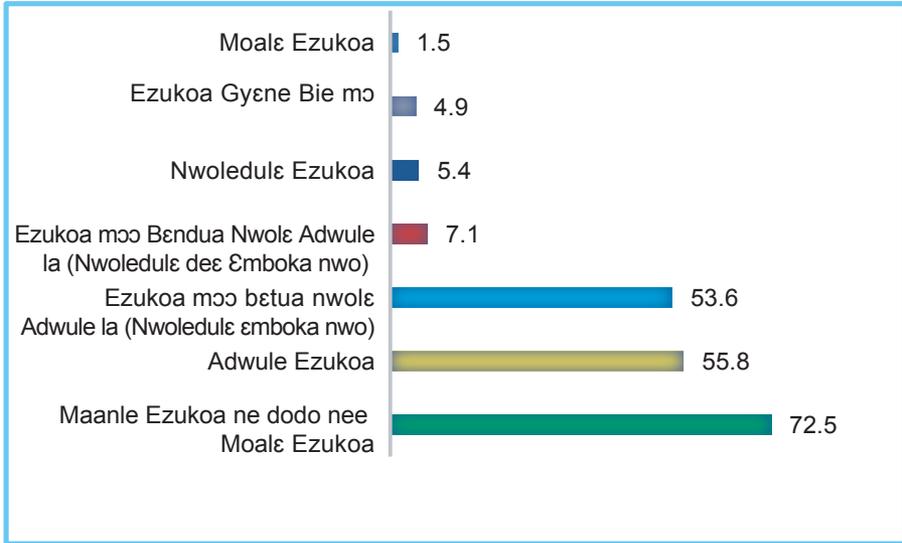
8. Arane ezukoa nwo ngyehyɛɛ nee ye nyɛɛɛ (mekile adwule nee ezukoa mɔɔ bebava beali gyima la) a kile ezukoa mɔɔ bebanyia wo meke ekyii anu a. Wo 2021 Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ ne anu, be nye la ke bebanyia ninyɛne ehye mɔ:
  - Maanle ezukoa mumua ne anyunluhole baye eya ngyɛnu 5.0;
  - Saa nwoledulɛ ezukoa emboka ye a, ye maanle ezukoa mumua ne anyunluhole baye eya ngyɛnu 6.7;
  - Wo Siane Bulu nee Nwio ne awieɛɛ, owo ke ninyɛne awolɛ anwumahole ne ye eya ngyɛnu 8.0;
  - Kake mɔɔ yebabo la baye maanle ezukoa ne eya ngyɛnu 9.5;
  - Ye molebebo ne, anyelazo ne a le ke obaye maanle ezukoa ne eya ngyɛnu 1.3;
  - Maanle zo ezukoa mɔɔ yebanyia la, yeanyɛ fee a owo ke yekola yefa yekɛla ninyɛne siane nna.

Gya Ekpondɛɛ wo evolɛ 2021 ne anu

9. Anyelazo ne a le ke gya mɔɔ yebanyia wo maanle ye anu nee Moalɛ Ezukoa mɔɔ yebanyia la, efa ye kɔsoɔti ebo nu a obaye Gana Sidi mgbe mgbe GH¢72.5 wo evolɛ 2021 ne anu. Ye ngilɛnu a wo Nvoninli nsa ne anu la:

Nvoninli 3: Ezukoa mɔɔ be nye la ke Bɛbanyia wɔ Eɔvɛ 2021 ne anu la Sikalɛ (bɛhɛɛ ezukoa ne mɔ wɔ Gana Sidi Mgbe Mgbe nu)

GYA NWO NGYEHYɛɛɛ

- Arane ɛyɛ gya nwo ngyehyɛɛɛ ngakyile wɔ eɔvɛ 2021 Ezukoasɛm Nwo Ndotolɛ ne anu mɔɔ bamaa yɛanyia anyunluholɛ ndɛndɛ na yɛazo ngyegyɛɛɛ ne mɔ mɔɔ Kolona Vaelɔso Ewule ne ɛva ɛra la anloa a. Ngyehyɛɛɛ ne a le ɛhyɛ mɔ:
  - Kolona Vaelɔso Ewule ne anwo adwule mɔɔ le ɛya ngyɛnu ko mɔɔ bɛbava bɛado Maanle Kpɔkɛdeɛ nwo Baneɔɔɛ Ezukoadualɛ ne azo la yɛɛ ninɛnedɔɔɛ adwule (VAT) ne mɔɔ bɛbava ɛya ngyɛnu ko bɛado zo la;
  - Bɔkɔbɔkɔyɛɛ nee Yɛ Tɛnlabelɛ nu Ninɛne ɛzɛkyɛɛ anwo adwule ne mɔɔ le pɛsewa bulu mɔɔ bɛva bɛdo nwoɛ anzɛɛ patulo toba ko biala azo la. ɛhyɛ le kpɔkɛdeɛ ngyehyɛɛɛ mɔɔ obabo yɛ kpɔkɛdeɛ ne anwo bane yeavi ewule ewule nwo la.
  - Bɛva pɛsewa 20 bɛdo nwoɛ anzɛɛ patulo toba biala azo. ɛhyɛ baboa yeamaa yɛade lateleke kɛnlanɛɛ anwo kakɛ ne mɔɔ wɔ ɛkɛ la azo;
  - Bɛva adwule ɛya ngyɛnu 5 bɛdo nvasoɛ mɔɔ bange ne mɔ nyia la azo. Bɛbanlɛnlea ɛhyɛ anu na bɛayɛ ngakyile wɔ nu wɔ eɔvɛ 2024 ne anu;

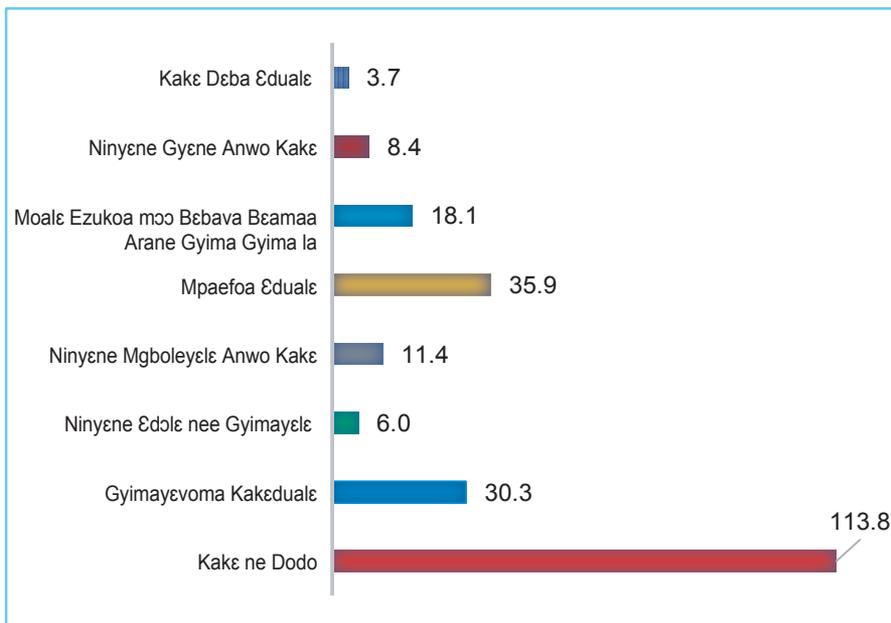

- Arane ɛyɛ ye kɛ Gya Sonvolɛ Gyima ne nee Maanle ye anu Banebolɛ Sonvolɛ Gyima ne ɛbo nu ɛnlea lotodolɛ gyima gyima ne mɔ azo na bɛnlea bɛyɛ ngyehyɛlɛ mɔɔ bamaa ezukoa mɔɔ bɛnyia wɔ lotodolɛ gyima ne mɔ anu la aho anwuma la.
- Bɛbayɛ ngakyile wɔ Mɛla 2018 (Mɛla 983) ne mɔɔ kile Adwuledualɛ nee kale ndenlezo adwuledualɛ ne mɔ la anu na bɛahakyi zɔhane adwule ne mɔ mɔɔ bɛtua bɛ kɛkala la. Bɛbayɛ ye kɛ mekɛ biala bɛbanlea kɛ ninyɛne awolɛ si de la azo na bɛava bɛahakyi bɛ. Bɛbanlea kɛ ɛneɛ ninyɛne awolɛ anwumaholɛ wɔ Bolonyia Siane ne awielɛ wɔ ɛvolɛ ne mɔɔ ɛze ɛho la anu si de la na bɛanlea bɛahakyi adwuledualɛ bolɛ ne.

Ezukoa ɛmaanlɛ

11. Arane anyɛ la kɛ ɔbava Gana Sidi mgbe mgbe GH¢113.8 yeali gyima wɔ ɛvolɛ 2021 ne anu kɛ mɔɔ bɛhile ye wɔ Nvoninli 4 ne anu la. Kake Sidi mgbe mgbe GH¢41.3 ne mɔɔ bara ɔ nzi la, bɛbabɔ bosea wɔ maanle zo nee maanle ye anu bɛava bɛadua.

Nvoninli 4: Ninyɛne Mɔɔ Arane Bava Ye Ezukoa ne Ayɛ wɔ ɛvolɛ 2021 ne anu la (bɛhɛlɛ ezukoa ne mɔ wɔ Gana Sidi Mgbe Mgbe nu)

KOLONA VAELƆSO NE NGYEGYELE WƆ MAANLE YE ANU YƐƐ NGYEHYƐLEƐ MƆƆ ARANE LUA GHANA DWENLE Ɛ NWO NGYEHYƐLEƐ NE (ƐRELADANE KPALƐ) AZO YƐLE BOALE LA

12. Wɔ Mgbakyele ɛhye anu, yɛbanlea kolona vaelɔso ewulenzane ne ngyegyɛle ne mɔ wɔ ewiade ezukoasɛm nu mɔɔ Ghana boka nwo la. Eza yɛbanlea ngyehyɛleɛ mɔɔ arane ye le vale boale ngyegyɛle ne mɔ anloa ɛzɔle la.

Kolona Vaelɔso Ewulenzane ne Ngyegyɛle ne mɔ

13. Kolona Vaelɔso Ewulenzane ne mɔɔ hanle ewiade amuala wɔ ɛvole 2019 ne anu la, vale ngyegyɛle bedevinli rale ewiade amra amuala anwo zo. Ɔzɛkyele gyima gyima dɔɔnwo, bɔbɔ wɔ ezukoasɛm nu. Menli ahatuale bo le yɛ akee ewiade ezukoa gyinlabelɛ ne zɛkyele bɔkɔɔ. Ɛhye maanle menli mgbe 2.6 wule.
14. Wɔ Ghana maanle ye anu, ewule ne mɔɔ ɛnee ka menli bulu nee ko dapɛne biala la hɔle anwuma na dapɛne ne mɔɔ li awieleɛ wɔ Siane Ezunli ne anu wɔ ɛvole 2020 ne anu la, ewule ne hanle menli ɛya nsuu abulatwɛ nee ko. Ewule ne azo dele wɔ Siane Bulu nee Nwio ne anu wɔ ɛvole 2020 ne anu. Ɔkadwu zɔhane siane ne awieleɛ la, ɛnee menli ɛya ko nee nna a ɛnyia ewule ne bie a. Wɔ ɛvole 2021 ye anu, ewule ne eza ɛhɔ anwuma bieko. Wɔ Siane Gyɛne ne anu, menli abulahɔnla nee ngɔnla a nyianle ewule ne bie a. Ɔkadwu Siane Munrane ne kenle ne mɔɔ to zo nnu la azo, ɛnee menli 880 a ɛnyia ewule ne bie a.
15. Amaa ewule ne aha aze la, arane vale ngyehyɛleɛ dɔɔnwo rale maanle ye anu. Ɛhye vale anwongyeleɛ rale gyima gyima dɔɔnwo anu. Gyima gyima mɔɔ ɔhanle bɛ kpale la bie mɔ a le nyevole azua gyima ne mɔ, aleɛdonle gyima ne mɔ, egyinliyɛle, kpɔkɛdele, adendule, ninyɛneyɛle kɔmpɛle ne mɔ, azua ɛsisile gyima ne mɔ nee sukuluho le.
16. Ngyegyɛle hanle adendule gyima gyima ne mɔ. Delavama nee bɛ meetima nee bɛ ti anwo gymayɛvoma mɔɔ bɛnyia arane moale biala la, bɛ nwo hyelele bɛ kpale. Ɛnee ngyehyɛleɛ ne hyia ɛdeɛ, noko ɔmaanle gymayɛvoma dɔɔnwo anwo hyelele bɛ. Ɔmaanle qualile hanle aze.

17. Saa efa ngyehyeleɛ mɔɔ Gana arane yele boale maanlema la etoto maanle maanle mɔɔ wɔ Abibile Adoleɛ mɔɔ Gana nee be bo atipene la anwo a, Gana ngyehyeleɛ dee ne di munli bokoo. Ehye maanle Abolokyi maanle maanle doonwo hanvole Gana na eza bezile ye adua ke ohɔ zo zye doonwo oboka nwo.

18. Moale mɔɔ Gana arane vale boale kolona Vaeloso ewulenzane ne abo edule la a le Ameleka Dola mgbe eya ko mɔɔ Ewiade Bange kpole ne vale maanle Gana la. Arane luale moale ehye azo yele ngyehyeleɛ mɔɔ maanle bevale be nye belile menli mɔɔ kenya ewule ne bie la anzi, beneenlea bedabe mɔɔ besuzu ke benya ewule ne bie la mogya nu na beye menli mɔɔ ewule ne bie keha be la ayile.

Ayilekpulule ne bie ene

19. Eza Arane zole maanlema bie mo avinli wɔ ninyene ehye mo anu:

- arane boale gyimamenlema mɔɔ beanye be gyimayevoma ali la na eza oboale mbusua mbusua wɔ meke mɔɔ ewule ne vale anwongyelele rale la;
- arane boale dele lateleke kenlanee bolɛ zo ovile Siane Enlanle mɔɔ kodwu Siane Bulu nee Nwio ne awieleɛ wɔ evolɛ 2020 ne anu;

Eza bemaanle maanlema bie mo aleɛ wɔ meke mɔɔ arane duale ke maanlema mmafinde gua zo la.

- Arane hyɛlɛ alɛɛ mɔɔ ɛnɛɛ bɛdo bɛkyɛkyɛ la 1,827,581. Eza bɛkyɛkyɛlɛ alɛɛ ko ne ala bie mɔɔ ye dodo le 917,142 bɛmaanlɛ ehyiavolɛma mɔɔ wɔ Ngɛnla nee Kumase la;
  - Eza arane nee Keleseɛnema nee Ngɛnlamɔ bie mɔ bɔlɛ nu hyɛlɛ alɛɛ alɛɛ mɔɔ bɛtɛtonlɛ la bɛmaanlɛ mbusua 470,000, wɔ meke mɔɔ bɛduale maanlɛma kɛ bɛmmafinde gua zo la;
  - Arane hyɛlɛ nzule maanlɛ Ganama 10,125,620 mɔɔ bɛandua nwolɛ kake fee a;
  - Arane boale Ganama mɔɔ ɛnɛɛ wɔ adɛndulɛ nu mɔɔ anwo hyɛlele bɛ la ɔmaanlɛ bɛralɛ sua nu anzondwolɛ nu;
- Arane vale Gana Sidi mgbe GH¢750 boale Gyima Ngyikyɛ nee Mgbolɛ ekyi bie mɔ. Bɛvale ezukoa ɛhyɛ anu Gana Sidi mgbe GH¢412.88 bɛzɔlɛ gyima gyima 277,511 avinli;
  - Arane bukele Kolona Vaelɔso ne anwo Gya mɔɔ bɛnyianlɛ Gana Sidi mgbe GH¢ 57.13 wɔ nu a. Bɛ mgbondabulɛ ne kile kɛ wɔ Siane Bulu nee Nwiɔ ne awielɛɛ, ɛnɛɛ bɛva ezukoa ne anu Gana Sidi mgbe GH¢45.22 bɛli kolona vaelɔso ne anwo gyima. Gyima ne bie mɔ a le kɛ bɛhyɛhyɛlɛ alɛɛ bɛmaanlɛ mgbanyinli nee ehyiavolɛma. Eza bɛtotolɛ ahale bɛmaanlɛ kpɔkɛdelɛ ɛleka ɛleka mɔɔ ɛnɛɛ bɛnea Kolona Vaelɔso wuliravolɛma ne mɔ la.
20. **Kolona Vaelɔso Moalɛ wɔ ɛvolɛ 2021 ne anu:** Arane bayɛ ngyɛhyɛlɛɛ azɔ maanlɛma avinli wɔ ɛvolɛ 2021 ne anu wɔ kolona vaelɔso ne duma nu:
- **Adwuledualɛ zo ɛdelɛ:** Arane bade adwule mɔɔ gyima gyima bie mɔ tua la azo ɛya ngyɛnu 30 wɔ ɛvolɛ ye anu. Gyima ne bie mɔ a le ɛhyɛ mɔ: nyɛvolɛ azua gyima ne mɔ, alɛɛdonlɛ gyima ne mɔ, nwomazukoalɛ, anyɛliɛlɛ ɛleka ne mɔ nee adɛndulɛ gyima ne mɔ;

- **Gyima ngyikyi mɔɔ befa adwuleduale setampe bebɛtabeta bɛ ninyɛne zo la:** bebahwe zɛhae adwuleduale ne beazinze ekyi wɔ evole ye anu;
- **Kale nwo Adwuleduale:** Adwule mɔɔ tolotolo nee Takizi ahale menle tua la, bebahwe beazinze wɔ evole 2021 ne anu. Ehye baboa yeamaa kalevole kakɛ ne azo ade.
- **Mpaefoa mɔɔ saa Beandua ye Ndɛnde a Bɛfa Bie Bɛto zo la:** Arane eyɛ ye kɛ gyima gyima mɔɔ okadwu Siane Bulu nee Nwio ne awieleɛ wɔ evole 2020 ne anu mɔɔ beandua bɛ mpaefoa la, obaye kakɛ mɔɔ anrɛɛ bɛfa bɛto mpaefoa ne azo la yeamaa bɛ wɔ evole 2021 ne anu. Na emomu gyima gyima nee bɛdabɛ mɔɔ beandua bɛ mpaefoa wɔ siane nsa mɔɔ li moa wɔ evole 2020 ne anu la, ngyehyɛɛɛ ehye engɛ bɛ. Owɔ kɛ gyima gyima nee bɛdabɛ mɔɔ ngyehyɛɛɛ ehye fale bɛ nwo la kɛɛ bɛ anluma wɔ Adwuleliele Sonvole Gyima mbuluku nu na bɛ nee bɛ ye nwole ngyehyɛɛɛ wɔ kakɛ ne ɛduale nu.

Gana DWENLE Ɛ NWO (ƐRELADANE KPALƐ) NGYEHYƐLEƐ NE

21. Arane lale Gana Dwenle Ɛ nwo (ƐRELADANE KPALƐ) Ngyehyɛleɛ ne ali wɔ Siane Bulu nee ko kenle ne mɔɔ tɔ zolɛ abulanwio wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu. Bodane ne a le kɛ bebava ngyehyɛleɛ ɛhye beazo anwongyeleɛ mɔɔ Kolona Vaelɔso ewulenzane ne ɛva ɛra la anloa. Eza ɔbaboa yeamaa yɛ ezukoasɛm ayɛ boɛ na gyima gyima agyinla be gyake azo na Ganama anwo adɔ be.
22. Gana DWENLE Ɛ NWO bodane titili ko a le kɛ ɔbaboa yeamaa menli anyia gyima ayɛ na eza arane ezukoasɛm agyinla boɛ yɛɛ gyima gyima bahɔ zo na gymayɛvoma anyia ahatuale kpalɛ, bobɔ bedabɛ mɔɔ beye be ti anwo gyima la.
23. Gyima titili nee ngyehyɛleɛ mɔɔ bebaye wɔ Gana DWENLE Ɛ NWO Ngyehyɛleɛ ne abo la, bie a le ɛhye mɔ:
  - bebaboa bedabɛ mɔɔ beye egyinli mgbolɛ la na beazi mgbavolɛ nee mbɛlɛra mɔɔ ewie sukulu na benye gyima la adua beamaa beava be nwo beawula egyinli mgbolɛ ɛyɛle nu;
  - ɔbaboa yeamaa beabukebuke milahyinli gyima gyima;
  - ɔbaboa yeamaa beava milahyinli beaye adwinli nwo ninyɛne na yeava kɔmputa yeali gyima gyima doɔnwo wɔ maanle ye anu;
  - ɔbaboa yeamaa kɔmputa mɔɔ befa bedi gyima la azo maanle ye anu ndɛndɛ zo kpalɛ;
  - ɔbaboa yeamaa Azuazilɛ Gyima ne ali munli;
  - ɔbaboa yeamaa Gana ayɛ maanle mɔɔ Abibile Adɔleɛ ezuavolɛ kɔsɔɔti kɛhulo kɛ bekeraye gyima wɔ ɛke la;
  - bebaye ngakyile wɔ gyima titili mɔɔ gyi Arane anye zo la anu beamaa yeali munli;
  - bebabuke Gana Anyunluhɔle Bange mɔɔ ɔbanlea yeamaa beanyia ezukoa beali gyima ngakyile mɔɔ wɔ Gana DWENLE Ɛ NWO Ngyehyɛleɛ ne abo la.

NINYɛNE Mɔɔ SONVOLɛ GYIMA GYIMA NE Mɔ BAYɛ LA

24. Wɔ mgbakyele ehye anu, yebanlea gyima gyima mɔɔ sonvole gyima ne mɔ yele wɔ evole 2020 ne anu la na yealanlea mɔɔ bebaye wɔ evole 2021 ne anu la. Ngyehyelele ehye gyi Gana Anyunluholɛ ngyehyelele mɔɔ belale ye ali wɔ evole 2018 mɔɔ kodwu evole 2021 anu la azo. Bieko a le bodane mɔɔ gyi Gana anye zo ke onrehyia moale wɔ maanle biala eke la. Eza ngyehyelele ne mɔ gyi Maanle Maanle Kuane ne bodane ngyehyelele ne mɔɔ obadwu evole 2030 ne anu la nee Abibile Kuane ne deɛ ne mɔɔ odaye obadwu evole 2063 ne anu la azo.

EGYINLIYɛLɛ SONVOLɛ GYIMA NE

Mraale mɔɔ elɛtɔne egyinli nu ninyene la ene

25. Egyinliyɛlɛ Sonvole Gyima ne hole zo yele ngyehyelele mɔɔ ye bodane a le ke bebale alee dɔɔnwɔ mɔɔ bamaa gyima ara maanle ye anu a. Bɛbolɛ o bo wɔ evole 2018 ne anu yeɛ anyelazo ne a le ke obawie evole 2021 ne anu. Ehye baboa yeamaa ehyia zo ade na menli anyia gyima kpale ayɛ na ezukoasɛm ayɛ boɛ. Ninyene mɔɔ Arane yele wɔ evole 2020 ne anu la bie a le ehye mɔ:
- Arane boale eyazonlɛma 1,736,510 omaanle benyianle azelɛboeyɛle ayile mɔɔ bɛdele ye bole ne azo bɛmaanle bɛ a. Ehye boale maanle alee dɔɔnwɔ rale (ndonwo a le abɛle) na ovale gyima dɔɔnwɔ orale;

- Bɛdɔlɛ mboane 7,500 bɛhyɛlɛ bɛmaanlɛ ɛyazonlɛma 750 wɔ Solɔ Adɔlɛ, Solɔ nee Oti Maanzinli ne mɔ anu. Eza bɛhyɛlɛ ngɔkɔlɛ 30,000 bɛmaanlɛ ɛyazonlɛma 3,000 mɔɔ wɔ Solɔ Adɔlɛ, Aduduleɛ, Nzandelɛ, Solɔ nee Ngenla maanzinli ne mɔ anu la;
- Bɛdɔlɛ nyɛmoa ngɔkyi mɔɔ bɛsiɛ bɛ a beta la 531,100 bɛhyɛlɛ bɛmaanlɛ ɛyazonlɛma. Nyɛmoa ne bie a le agbolike, nee ngɔkɔlɛ. Eza bɛbolɛ ɔ bo bɛsisilɛ azua 11 bɛmaanlɛ nyɛmoaziɛlɛ ɛyazonlɛma ne mɔ na bɛyɛlɛ adwulisɔ bula nsuu bɛmaanlɛ bɛ;
- Bɛdoalɛ zo bɛyɛlɛ nvifidɛɛzo nzulegugualɛ gyima ne mɔ mɔɔ ɛneɛ bɛtɛwielɛ la. Bie a le ɛhyɛ mɔ: Tamne Gyima mɔɔ li moa – bɛyɛ ɛya ngyɛnu 90. Tamne Gyima mɔɔ tɔ zo nwiɔ – bɛyɛ ɛya ngyɛnu 50. Mprumem Gyima mɔɔ tɔ zo nwiɔ - bɛwielɛ ɛya ngyɛnu 95. Tono Gyima ne ɛzieziɛlɛ, nuhua ɛbukɛlɛ nee ye adwulisoyɛlɛ ne – bɛyɛ ɛya ngyɛnu 95. Kpong Invifidɛɛzo nzulegugualɛ Gyima ne – bɛyɛ ɛya ngyɛnu 61 yɛɛ Kpong Adɔlɛ Invifidɛɛzo nzulegugualɛ Gyima ne – bɛyɛ ɛya ngyɛnu 72;
- Bɛwielɛ pike ngɔkyi 10 wɔ Solɔ Aduduleɛ, Solɔ Adɔlɛ, Solɔ nee Savana Maanzinli ne mɔ anu. ɛhyɛ boa maa bɛnyia nzule wɔ sua nu na bɛfa bie bɛgugua bɛ ɛya nu ninyɛne ne mɔ azo.
- Olua "Maangyeba Ko, Ninyɛneziɛlɛ ɛleka Ko" Ngyehyɛlɛ ne azo, bɛwielɛ ninyɛneziɛlɛ ɛleka 21;
- Bɛhɔlɛ zo bɛdɔlɛ kookoo tɔne ko Gana Sidi GH¢7,600 wɔ ɛvolɛ 2017 nee 2018 ne mɔ anu na bɛdɔlɛ nuhua ɛya ngyɛnu 8.42 bɛmaanlɛ tɔne ko yɛlɛ Gana Sidi GH¢8,240 wɔ ɛvolɛ 2018 nee

Nvifidɛɛzo nzulegugualɛ ɛya

2019 Kookoo elobo ne anu. Bɛyɛle ehye amaa kookoo eyazonlɛma anwo angyele bɛ dɔnwoɔ ɔlɔa kookoo bolɛ ne mɔɔ bɛdele zo wɔ maanle maanle gua ne azo la;

- Bɛluale Kookoo nwo gyimalilɛ ngyehyɛlɛ ngakyilɛ ne mɔ azo bɛmaanle menli 110,000 nyianle gyima yɛle. Ɔboale ɔmaanle menli mɔɔ fi namunamu zo ko azua mgbole zo kɛ bɛkakpondɛ gyima la azo dele na ɔmaanle menli dɔɔnwo tɛnlabelɛ nu yɛle kpalɛ.

26. Wɔ ɛvolɛ 2021 ne anu, Arane bayɛ ninyɛne ehye mɔ:

- ɔbahɔ zo yɛahyɛ alɛɛ mra nee azɛlɛboɛyɛlɛ nyilɛ yeamaa eyazonlɛma. Ehye baboa yeamaa yɛanyia abɛlɛ, awule, soya, aluba ngakyilɛ, whiiti nee ahule dɔɔnwo. Ɔbamaa Gana anyia alɛɛ dɔɔnwo na yɛava bie yɛahɔ maanle zo adɔne;
- eza bɛbahyɛ nyɛmoa mɔɔ bɛtotolɛ wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu la 531,100 bɛamaa eyazonlɛma. Nyɛmoa ne bie mɔ a le agbolikɛ, ngɔkɔlɛ, mboane, mbɔnkɛ nee nlanke. Bɛbazi azua mgbole nsa na bɛadɔ ngɔkɔlɛ ngyikyilɛ ngakyilɛ mgbe 5 bɛahyɛ bɛamaa eyazonlɛma na bɛade ye bolɛ ne azo ɛya ngyɛnu 50;
- arane batoto egyinliyɛlɛ nwo milahyinli ngakyilɛ mɔɔ ye bolɛ bayɛ Ameleka Dɔla ne mgbe US\$30 la bɛamaa eyazonlɛma na yɛaboa yeamaa milahyinli eyazonlɛ akpogya;
- arane batoto nyilɛ ngakyilɛ mɔɔ bie dodo le adoba 97,000 yɛɛ bie noko ɛnlomboɛ bayɛ kilo apɛnle 14,000 la. Bɛbava nyilɛ ehye mɔ bɛahu azone mɔɔ sɛkyɛ abɛlɛ nee alɛɛ ngakyilɛ mɔɔ eha la;
- bɛbatete mgbavolɛ nee mbɛlɛra 64 wɔ ninyɛne mɔɔ bɛdua bɛ wɔ azua nu la anwo. Bɛbazi zɔhane sua ne ko wɔ Akomada yɛɛ bɛbazi ko noko wɔ Bɔdwease.

GUALILɛ NEE MILAHYINLI GYIMA SONVOLɛ GYIMA

27. Wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu, Arane bolɛ ngyehyɛlɛ bie abo mɔɔ ɔvale ngakyilɛ kpole ɔrale gyimabukelɛ nu mɔɔ maanle Gana rayɛle ninyɛne ngakyilɛ ɛyɛlɛ ɛleka kpole mɔɔ wɔ Abibile Sɛnzɛndolɛɛ nee Abibile Maanle ne amuala anu a. Wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu, Arane lile ngyehyɛlɛ ehye mɔ anwo gyima:

- ɔbukele gyima ngoko 232 wɔ Maangyeba ko, Gyimabukelɛ ko ngyehyɛlɛ ne abo mɔɔ gyima ko biala eho ɔ nyunlu ehoɔdwu ɛleka bie a. Nuhua 76 ɛbo gyimayɛlɛ bo yɛɛ bɛgua zo bɛlɛyɛ107.

- ɔboale Maangyeba ko, Gyimabukelɛ ko gyima eku dodo biala mɔɔ bebuke la ezukoa, adwuledualɛ nu ahyɛledɛ, adwuledualɛ fanwodi, ninyɛne mɔɔ bie mɔ hyia mɔɔ bie a le adenlepɛlɛ, nzulenyianlɛ nee lateleke kɛnlanɛɛ ɛmaanlɛ la.
- ɔliele bosea Ghana Sidi mgbe GH¢603 mɔɔ le maanlenzi ninyɛne ɛhɛlɛlɛ nwo adwuledualɛ fanwodi nee ninyɛne mɔɔ Maangyeba ko, Gyimabukelɛ ko gyima 37 fa kakyi bɛ ye ninyɛne fofolɛ la ɔdole nu.
- ɔ nee Maangyeba ko, Gyimabukelɛ ko gyima eku ne mɔ nee Boseamaanlɛ eku ngakyile bolɛ nu lile gyima, kpɔndɛle bosea Gana Sidi mgbe mgbe GH¢ 2.3 maanle gyima eku ne mɔ. Ezukoa mɔɔ ye mpaefoa ne dodo kɛyɛ Gana Sidi apenle GH¢213 la a Arane dualɛ maanle Boseamaanlɛ eku ngakyile ne mɔ wɔ bosea ne anwo vale boale Maangyeba ko, Gyimabukelɛ ko gyima eku ne mɔ a;
- ɔbukelɛ Gyimabukelɛ Adengileleka 37 wɔ maangyeba ne mɔ anu wɔ evolɛ 2020 ne anu na bɛgua zo bɛlɛfa bɛ gyimayɛvoma nee gyimayɛlɛ ninyɛne ngakyile bɛahɔ ɛleka ngakyile. Gyimabukelɛ Adengileleka ɛhyɛ mɔ bie wɔ maangyeba 146 anu. Eza bɛbɔ ɔ bo kɛ bebuke 30 bɛaboka nwo. ɛhyɛ bamaa Gyimabukelɛ Adengileleka ne dodo ayɛ 67;
- ɔboale maanle ye anu adɛladɛ kɔmgbavoma 110 ɔmaanle bɛ gyimayɛlɛ ne nyianle anyunluholɛ kpalɛ na ɔmaanle bɛ Ewulenzane ne anwo banebolɛ adɛladɛ ɛyɛlɛ gyima ne bie ɔmaanle bɛyɛlɛ bɛvale bɛhonle bɛtiale Kolona vaeloso ewulenzane ne, yɛɛ
- ɔyɛlɛ akpolobɛbonyi mgbe 19.5, asopiti adɛladɛ ndendenlɛ 90,000, ahyɛlɛ 90,000, nee asopiti kpudadɛ 50,000. Bɛdɔle ndanlɛ bɛvile maanle ye anu ndanlɛyɛlɛ gyima gyima 3 anu.

8 GYIMA KPALɛ NEE BOCLILɛ

9 MILAHYNLI GYIMA, DEBIE FOFOLEYɛLɛ NEE ANYUNLUHOLɛ GYIMA

Kolona Vaelɔso anwo ninyɛneyɛlɛ mɔɔ bɛvale bɛboale gyima ngyikyɛ, mralɛ nee mgbole ekyɛ bie mɔ la

28. Wɔ ɛvolɛ 2021 ye anu, Arane baho zo abukebuke Maangyeba ko, Gyimabukelɛ ko gyima gyima 107 na yeabo 49 noko abo.

LATELEKE KɛNLANɛɛ ANWOSESEBɛ GYIMA NE

29. Amaa bɛayɛ lateleke kɛnlanɛɛ mɔɔ di munli na ɔgyi zo dahuu la, wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu, Arane yɛlɛ ninyɛne ɛhyɛ mɔ:
- ɔwielɛ Amandi Lateleke Anwosesebɛ gyima ne mɔɔ kola maa lateleke kɛnlanɛɛ anwosesebɛ dodo 200MW la ɛya ngyɛnu keyɛ 98 mɔɔ ɔnrɛhyɛ na bɛakpra nwolɛ ɛdanlɛ a;
  - ɔmaanlɛ azua ngyikyɛ 560 mɔɔ ɛnlɛ lateleke kɛnlanɛɛ la anu 388 ɔmaanlɛ maanzinli dodo mɔɔ ɛnyia Maanle Lateleke Kɛnlanɛɛ ne bie la vile ɛya ngyɛnu 85 wɔ Siane Gyɛne, ɛvolɛ 2020 ne anu hɔlɛ ɛya ngyɛnu 85.2 wɔ Bolonyia Siane ne ɛvolɛ 2020 ne anu. ɔti ɔlua Namunamu Lateleke ɛmaanlɛ Ngyehyɛlɛ ne azo, namunamu mɔɔ bo 10, 000 la ɛnyia lateleke kɛnlanɛɛ, yɛɛ

- ɔlua Namunamu Gaase Mokyeahyɛlɛ Ngyehyɛlɛlɛ ne azo, bɛhyɛlɛ gaase mokyɛa 1,500.
30. Wɔ ɛvolɛ 2021 anu, Arane bahɔ zo ava ɔ nye ali gyima ɛhyɛ mɔ mɔɔ ɛlɛkɔ zo la anzi, yeamaa bɛayɛ bɛ ndɛndɛ:
- Mɔlebebo Lateleke Anwosesebɛ Gyima ɛyɛlɛ mɔɔ li moa la B mɔɔ ɔbava anwosesbɛ 202MW yeara la;
  - bɛbadoa PPA mɔɔ bɛbolɛ ɔ bo la anwo ngyehyɛlɛlɛ ne azo;
  - bɛbazi Pwalugu Gyima Ngakyilelilɛ Pike ne;
  - bɛbaziezie anzɛɛ bɛbahakyi T3 Anwoma Milahyinli ne;
  - bɛbawie ɛkpɔ 1 (Kumase-Kintampo afoa ne) mɔɔ boka Kumase-Bolgatanga Latelekemaanlɛ Gyima ne anwo la;
  - bɛbakpogya 161kV Vɔleta-Akyemɔta-Malame Latelekemaanlɛ Gyima ne zo, na
  - bɛawie 330kV A4BSP (Pokuase Lateleke Dodo ɛmaanlɛ ɛleka ne).

KPɔKɛDELE SONVOLɛ GYIMA NE

1 EHYIA ENLE ɛKɛ

8 GYIMA KPALɛ NEE BOɔLILɛ

Gana Ewulenzaneleka, Ngenla

31. Mɔdenle mɔɔ Arane ɛɛbo wo kpɔkedele nwo ke ɔbamaa menli muala anyia kpɔkedele kpale wo Kolona Vaeloso ewulenzane ne adenlezile nee ye azehanle nu la, Arane vale adenle ehye azo wo ɛvole 2020 ne anu:

- ɔbole Maanzikiyi Asopiti 101 ɛzile bo, Maanzinli asopiti 7 nee Etilenu wuliravolema Asopiti 2 ɛzile nee Efiya-Nkoanta Asopiti ɛzieziele ne ke ɔfa yeaboka Arane Kpɔkedele Azua 11 ɛsisile Bodane Ngyehyɛleɛ ne anwo;

- ɔhyehyɛle Adwuliso HIV/AIDS Ayileyele Soavole, Adwuliso Avinliwule Ayileyele Soavole ɔmaanle 488 HIV/AIDS Ayileyeleleka ne mɔ ke beva bɛmia HIV/AIDS ayileyele ne nu. ɔhyehyɛle felegye mɔɔ bɛgua ewule nwo baneboɛ ayile nu la 2,343 ɔmaanle ewule nwo baneboɛleleka ngakyile mɔɔ wo maanle ye anu la;

- ɔbukele dulonu agyinlanleɛ 4 mɔɔ bɛfa bɛkyɛ nyile la. Bɛmɛ a le ehye mɔ; GH1 Omenako, GH2 Mpanya, GH3

Vobsi, nee GH4 Sefwi amaa bealua adwuliso milahyinli adenle zo beape nyilehyianle zo, nyile mɔɔ kebobɔ la, na eza yeamaa nwuliravolema ɛnleanle aye ndɛndɛ; yeɛ

- ɔvale kpɔkedele gyimayɛvoma 58,191 wo Kpɔkedele gyima ne anu. Gyimayɛvoma ngakyile ne mɔ a wo ɛkponle 1 ne anu la:

Ɛkponle 1: Arane Kpokedeɛ Gyimayevoma

Nɔma	Gyimayevoma Deɛba	Gyimayevoma mɔɔ bevale be wɔ evole 2020 anu la
1.	Kpokedeɛ Gyimayevoma Mgbanyima	822
2.	Ewule titili Neavoma (Ɛkpabole)	8
3.	Dɔketama Boavoma	637
4.	Nɛɛsema (Molebeɛboma, Avinlima, Amodinlibolema)	43,057
5.	Kpokedeɛ Gyimayevoma Boavoma (Gyimanu Mboloɔba, Aleɛdonlema, Mboloɔba Mgbanyima, nee mɔɔ boka nwo la.)	2,000
6.	Ayilemaavoma	150
7.	Ayilemaavo Dɔketama	150
8.	Gyima Gyene Yevoma (Ɛnyele Ewule Neavoma, Suazo wuliravole Neavoma, Mogyanu Ɛnleɛnleɛnlema)	4,146
DODO		50,970

Nɔma	Ɛkpalile Gyimayevoma	Ɛkpalile Gyimayevoma mɔɔ bevale be 2020 anu la
1	Dɔketama fofole	1,030
2	Nɛɛsema fofole	6,016
3	Dɔketama fofole (Ayilemaavo Dɔketama)	175
DODO		7,221

32. Arane wiele gyima ehye mɔ mɔɔ enee begua zo bɛleyɛ la:
- Gyimayɛvoma azuazilɛ wɔ Maanzikyɛ Asopiti nna anu. Bɛmɛ a le Twifo-Pelaso, Tɛpa, Nsɔkɔ, nee Bɛkoae;
  - Maanzikyɛ Asopiti mɔɔ wɔ Sɔwola, Tolonu, Somanya, Buyipe, nee Hweta nee Asopiti ekyi mɔɔ wɔ Bambɔɛ la, yɛɛ;
  - Kenleneke ngyikyɛ ngɔnla mɔɔ wɔ Wiabomane - Ngenla Maanzinli nu, Antwilifo - Bono Maanzinli nu, Kofiasua - Bono Maanzinli nu, Mantewareso - Ahafo Maanzinli nu, Amakyekrom - Bono Maanzinli nu, Mewerɛnfiwuo-Bono Maanzinli nu, Samproso - Nzandelɛ Maanzinli nu, Kofolidua - (Mɔɔ bikye ɔfenso la) Nzandelɛ Maanzinli nu, nee Akaaso - Sɛnzɛndɔlɛ Maanzinli nu la.
33. Eza Arane vale ninyɛne ngakyilɛ mɔɔ bɛfa bɛneɛnlea mogya nu la boale Awie mɔ nee Arane Asopiti 13 mɔɔ enee neɛnlea mogya nu kpɔndɛ ewulezane Kolona Vaelɔso ne la maanle menli mɔɔ ewule ne hanle bɛ la ɛkpɔndɛlɛ yɛle ndɛndɛ wɔ maanle ye anu. Ɛleka ehye mɔ a le: Kumase Neɛnleanuleka, Maanle Kpɔkɛdelɛ Neɛnleanuleka, Nyɛmoa Kpɔkɛdelɛleka, Kpɔkɛdelɛ nee Ninyɛne Ngakyilɛzukoalɛ Sukunsa, Abɔdɛɛnu Nrelɛbɛ nee Gyimabukelɛ Neɛnleanuleka; nee Awie mɔ Ɛleka ngakyilɛ bie mɔ.
34. Wɔ ɛvolɛ 2021 ne anu, Arane bayɛ ehye mɔ:
- ɔbayɛ Kpɔkɛdelɛ Anyunluhɔlɛ Gyimayɛlɛ wɔ mekɛ tendenle ekyi nu la anwo ngyehyɛlɛ mɔɔ bɛbalua zo bɛava ezukoa bɛawula kpɔkɛdelɛ gyima ne anu a. Eza ɔbabuke Gana Ewule Anloazɔleleka, na yeamaa bɛayɛ Arelevilɛnu Ewule Ndɛndɛnleanlɛ Ngyehyɛlɛ nwo mɛla.
  - ɔbahɔ zo yeandle Arane Kpɔkɛdelɛ Azuasisilɛ Dɔɔnwo Bodane ne mɔɔ Bodane 111 boka nwo la yeamaa yeahɔ zo;
  - ɔbahɔ zo yeamaa bɛawie azua ehye mɔ:
    - Kofolidua Maanzinli Asopiti;
    - Saa Maanzikyɛ Asopiti;
    - La Asopiti Kpole ne;
    - Tɛma Maanzinli Asopiti;
    - Maanle Ayilezieleleka ne Ɛzile bieko;
    - Nkonlanza Maanzikyɛ Asopiti; nee
    - Ɛsiane nee Ndɛndɛnleanlɛ Ɛleka wɔ Dɔmaa Asopiti.
  - ɔbamaa bɛava nyile mɔɔ yenyia yeɛ Ɛleka ngakyilɛ nee mɔɔ yɛtɔtɔ mɔɔ COVAKS dɛɛ ne boka nwo la bɛadoa silibɔlɛ

ngyehyeleɛ ne azo, amaa Kolona vaelɔso ewulezane ne aha aze wɔ ye ezanele nu na yeazo ɔ nloa bɔkɔɔ a.

Pokuase Twɛne ne (Ngɛnla Suakpole Adendulɛ Gyima)

35. Arane hɔle zo wɔ ɛvolɛ 2020 ne anu luale mekɛ ndenleziezielɛ nee ndenle bɔyɛlɛ zo nleanle nwunle kɛ menli, ninyɛne nee gyimayɛvoma mɔɔ kɔ ɛleka ngakyile la anwo dɔle bɛ wɔ adendulɛ nu. Ndenle mɔɔ beluale zo bɛyɛle ɛhye la bie ɛne:

- ndenleziezielɛ hɔle zo dahuu wɔ 25,048km ndenle nzinrenzinra zo, aleezoalɛ ndenle 11,067km azo, nee azuamgbolɛ ndenle 5,535km azo;
- mekɛ mekɛ nu adenleziezielɛ mɔɔ bie le zolɛ awolɛgualɛ nee ɛleka ne bie bɔyɛle anzɛɛ adokule ɛduodualɛ mɔɔ hɔle zo wɔ ndenle 62km, 120km, nee 1,570km mɔɔ bie le adenlinra, aleezoalɛ nee azuamgbolɛ ndenle a. Eza ɔwiele 648km adenle mɔɔ bɛgua zo kootale wɔ ɛkponle 2 mɔɔ wɔ ɔ bo ɛke la anu la:

Ɛkponle 2: Gyima Ngakyile mɔɔ bɛwiele bɛ ye la

MAANZINLI	ƐLEKA
Ngɛnla	Ahyɔɔman, Lapaze (Pɛtuloleɔm), Anwumalɛne Agyinlanlɛ Tɛnlabelɛleka, Sɛlɛvolɛma Ndetelɛ Kɔlegyi, Ngɛnla Avinli, Kwahyeman-Ɔfankɔ, Kyapolo Awɔlɔne, Dwowulu, Tɛma Adudulɛɛ, Dansoman, Legɔn Adudulɛɛ, Tantela Hele, Ga Adolɛɛ Ndenle, Tɛma, Baatwona, Hyeahyi, Bɛma Kampe, Wuloman Relegye, Ɔfankɔ
Sɛnzendudulɛɛ	Kyebi, Kofolidua, Ɔda, Suhum, Nana Asafo Agyei - Mayɛlɛ 50, Akyem Ɔda.
Solɔ Anwuma Sɛnzendudulɛɛ	Maanzinli Asopiti Adenle, Bɔlega
Sɛnzendɔlɛɛ	Kyapolo Hele, Koasimentimi Somele, Asakae, Takolade sua fofolɛ zo, Gana Meli Agyinlanlɛ Gyima Azua

Nzandele	Sukunsa Nwɔnda – Anloga Nwɔnda, Tafo, Suame, Mohyi Zongo, Buokulomu, Koadaso, Bantama, Manhya, Mampɔno, Oboase, Subini
Avinli	Simpa (Angelekan Asone – Kopa Nwɔnda, Adenlezo), Simpa -Oda Adenle, Bɔdwease Adenle, Sowedulu Sukuwɔ Adenle
Bono	Sunyane, Belekum
Anwɔnla	Hɔhɔe Suazo Ndenle, Kpeme Kpalɛzo Ndenle

36. Wɔ evole 2021 anu, Arane bayɛ ninyɛne ehye mɔ:

- ɔbaho zo yeaziezie ndenle mɔɔ wɔ maanle ye anu la amaa ezukoa dɔɔnwɔ ne mɔɔ bezekye ye wɔ nwolɛ la anyɛ mgbane na eza noko yeava adwuliso milahyinli adenle mɔɔ bɛdua zo bɛdielie kale adenle zo adwule ndɛndɛ la yealie kale menlema adwule yeagua Adenleyɛlɛ Gya ne anu na bɛava bɛayɛ maanle ye anu ndenle ngakyile ne mɔ boɛ;
- ɔbagyinla zo esesebɛ yeamaa bɛava Ahale Mgbole Ninyenezoalɛ Ngyehyɛlɛ ne bɛali gyima amaa adenleyɛlɛ nwo kakɛbolɛ aha aze; yɛɛ;
- ɔbabɔ nzule nwo gyima titili mɔɔ wɔ ɛkponle 3 ne mɔɔ wɔ ɔ bo ɛke anu la eyɛlɛ bo:

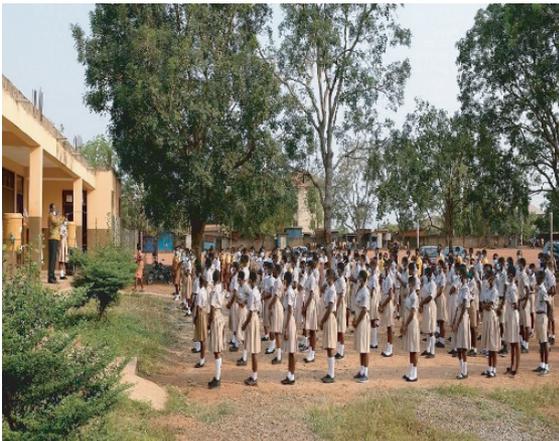
Nvoninli 3: Gyima Ngakyile

GYIMA	YE TENDENLE
Dufɔ Adidome – Asikuma Nwɔnda (39.2km) Adenle ne nee Asutwale – Aveyime (23.9km) Adenle ne. Dufɔ Adidome nee Asikuma Nwɔnda twɛne ne mɔ boka nwo.	63.1km nee 2No. Twɛne ne
Azule Vɔleta Twɛne ne ehyɛlɛ wɔ Volivo	1No.
Tatale-Zabzugu-Yendi-Tamale Adenle ezieziele	165.8km
Zabzugu – Nakpali – Bimbila Adenle ezieziele	73.6km
Dome – Ketase Adenle ezieziele	19.5km
Buipe, Yapei nee Daboya Twɛne ehyɛlɛ nee Adenle fofolɛ eyɛlɛ	3No.
Tɛma – Aflao Adenle eyɛlɛ mɔɔ li moa	17km

GYIMA NGAKYILE	YE TENDENLE
Tɛma Akosombo adenleyɛlɛ	64.7km
Assin Praso – Assin Foso Adenle (N8) – Adenleziezielɛ mɔɔ tɔ zo 2	60km
Tɛma Kale Ademgbolɛ fɔɔnwo ne azo Kutukpunli ne ɛyɛlɛ mɔɔ tɔ zo 2	1No.
Bulalɛ twɛnehyɛlɛ mɔɔ tɔ zo 50 anwo ninyɛnɛ ɛmaanlɛ	50No.
Kumase Suakpolɛ zo ndenle nee awɔdenle mɔɔ zuozua bɛ la azo ɛziezielɛ gyima	100km
Ngenla nee Tɛma awɔdenle ne mɔ bie azo kootalɛ ɛgualɛ	100km
Tamale nee Yendi (Sɔlɔ Maanzinli), Nalerigu, Walewale nee Gambaga (Sɔlɔ Sɛnzɛndudulɛ Maanzinli) nee Damango (Savana Maanzinli) ndenle ɛziezielɛ nee kpaalɛ zo ɛkpogyalɛ	100km

NWOMAZUKOALɛ SONVOLɛ GYIMA

4 NWOMAZUKOALɛ Mɔɔ DI MUNLI

5 MIRENYA NEE MIRAALɛ AVINLI PɔPɔCYCLɛ

8 GYIMA KPALɛ NEE BOCLILɛ

Sukunwiɔ sukoavoma mɔɔ ɛlɛdi Kolona Vaelɔso ewulenzane mɛla ne mɔ azo la

37. Amaa awie biala asa aha nwomazukoale mɔɔ di munli na bie annyia bie andela bie la, Gana Arane nleanle ke wɔ evole 2020 ne anu beyele ninyene ehye mɔ:

- Bedoale zo beyele mɔlebebo nee sukunwio nwomazukoale nwo ngyehyelee mɔɔ bebɔle ɔ bo wɔ evole 2017 ne anu la na bevale belile gyima. Eza onleanle ke maanle ye anu Mbɛda Ndetete Abobɔle Sukulu mɔɔ kodwu Ebia 6 la anu kilehilevolema keye 153,000 nyianle ndetele mɔɔ li moa la na eza betetele Sukulu Neazovo Mgbanyinli 290 mɔɔ enee befele be Maanzinli Neazovoma la amaa beanlea Abobɔle sukulu mɔɔ kodwu ebia 6 la nwomazukoale Ngyehyelee ne azo;
- benleenleanle na beliele nwomazukoale mbuluku 956 mɔɔ mbulukuyevoma luale nwomazukoale ngyehyelee fofole ne azo yele la bedole nu. Arane Agyinlatuvoma noko liele Sukunwio Nwomazukoale Ngyehyelee nu Enleenleanle mɔɔ to zo nwio la, mɔɔ le Sukunwio Ekyi nee Mgbanyinli Sukunwio Nwomazukoale fofole ne dole nu;
- bebukele mbulukuzieleleka 20 wɔ maanle ye anu bɛmaanle arane mbulukuzieleleka ne mɔ yele 90, na bezieziele 10. Eza bezieziele Mgbanyinli Sukunwio 33 mbulukuzieleleka noko. Ehye bamaa anyunluhɔle ara nwomazukoale nu;
- behyele Nwomazukoale Ngyehyelee Fofole ne anwo mbuluku 157,000 bɛmaanle maanle ye anu kilehilevolema na betetele Mgbanyinli, Maanzinli nee Maanzikyɩ nu tetevolema 4,086 na betetele kilehilevolema 152,000 wɔ nwomazukoale ngyehyelee fofole ne anwo;
- bedole pekape ahale 840 nee bɔɔso 350 behyele na eza behyele moto 2000 bɛmaanle Maanzinli Sukulu Neazo Mgbanyinli amaa be gyimayele aye ndende na eza yeahɔ zo kpale;
- behole zo bevale Mgbanyinli Sukunwio Mgbanehɔle Ngyehyelee ne belile gyima. Ehye maanle sukoavoma 813,448 hole sukunwio wɔ evole 2016/2017 ne anu. Ehye hole anwuma omaanle sukoavoma 1,200,580 nyianle zole nvasoe wɔ evole 2019/2020 ne anu; yee
- bevale ezukoa bewulale sukulu azuasisile nu amaa beahola beava sukoavoma doonwo ne mɔɔ kulo ke beko sukunwio wɔ Mgbanyinli Sukunwio Mgbanehɔle Ngyehyelee ne abo la:

- Mgbanyinli Sukunwio sukulu azua 1,119 ne mɔɔ bebɔle be ezile bo wo evole 2017 ne anu la, bewiele nuhua 539; yee
  - beluale Sukunwio Nwomazukoale Anyunluhɔle Ngyehyelee ne azo bewiele Maanzinlinu Mgbanyinli Sukunwio 28
38. Wo evole 2021 anu, Arane baye ninyene ehye mɔ:
- bebatete kilehilevolɛma 11,997 mɔɔ kile debie wo Mbɛda Ndeteete mɔɔ kodwu Ebia 6 la, nee nuhua 95,000 mɔɔ wo Ninyene Ngakyilehilele Ngyehyelee ne abo la;
  - bebaye Maanle Nwomazukoale Gyinlabelɛ Sɔnea mɔɔ li moa wo Ebia 2 nee Ebia 4;
  - bebaho zo beabuke Mbulale nee Asanloa gyima Ndeteleleka ngɔnla na beaho zo beava Mgbanyinli Sukunwio Mgbanehɔle Ngyehyelee ne beali gyima; na
  - beaho zo beazi Abodee, Mbulale, Milahyinli, Ninyengenlemayele nee Mgbonda Ezukoaleleka 20 wo maanle ye anu.

AWIELEɛ

39. Wo evole 2021 anu, Arane baho zo aboa ezonlenle gyima ngakyile ne mɔ, anyunluhɔle gyima ngakyile, egyinliyɛle, gyimabukɛle, nee bahɔle gyima menlema. Ye zohane ati, yeto esale yefɛle maanlema amuala ke bekenyia be nwo na beva be nwo bewula maanle ye anyunluhɔle ngyehyelee ne anu wo meke mɔɔ yɛbo ɔ bo la, amaa ye muala yeabo nu yeabu ye evɛle zo nvasoɛ anyeliele nu.

40. Nyamenle eyila ye Maanle Gana!

EDWEMGBOKƐ ANU ƐHILELE

Maangyeba ko, Milahyinli GyimabukelƐ ko: Maangyeba ko biala anu gyima nee ninyene ɛyɛle ɛleka ngakyile mɔɔ bebukebuke be wɔ maanle ye anu amaa maanle ye aho ɔ nyunlu wɔ gyimabukelɛnu la. Ɛhye bava gyima dɔɔnwo arele Ganama mɔɔ wɔ maanle ye anu ɛleka biala la.

Mgbondabule: Ɛhye kile ke Arane le nyelebenloa nee ngilenu bie maa maanlema wɔ gyima ngakyile mɔɔ yeli nee be guabele mɔɔ vindele be nzi la. Eza ezukoa nee agyapades ngakyile mɔɔ wɔ Arane asa anu la anwo mgbonda noko boka nwo.

Ezukoamaanle: Ɛhye kile adenle mɔɔ bedua nu bekye maanle ye anu ezukoa beama Arane sonvole gyima ngakyile, gymaleka ngakyile nee moaleku ngakyile la.

Ngyegyɛle zo ɛdele: Ɛhye le adenle mɔɔ bedua nu bete ngyegyɛle zo la.

Abodes, Mbulale, Milahyinli, Ninyengenlemayɛle nee Mgbonda Ezukoaledɛ Titili: Ɛhye le edwemgbokɛ mɔɔ bedua be ngilenu zo befa ezukoaledɛ bie mɔ begua ekpunli ko abo la. Fane dɔɔnwo ne ala, saa belekile nwomazukoale ngyehyɛle bie nee nwomazukoale ndenle ngakyile mɔɔ wɔ sukulu bie anu la a, ye befa beka edweke a, amaa anyebolo ara sukoavoma abodes nwo nrelebe debiezukoale nu nee ye anyunluhɔle.

Ezukoasɛm nwo Ndotole: Ɛhye le ngyehyɛle mɔɔ kile ke bezile benyianle anzɛɛ belile ezukoa bie la. Ndonwo, abusua bie kola ye ye ezukoasɛm nwo ndotole mɔɔ kile ezukoa dodo mɔɔ ɔle ye nee ke ɔwɔ ke ɔnea ninyene mɔɔ hyia ye kpale la (mɔɔ bie a le sua kake, kenlanɛ nee nzule kake, nee aleɛ) la. Saa ɔba ye ke ɔwɔ ke ɔkponde ezukoa dɔɔnwo ɔboka nwo a,

---

abusua ne nea ke saa chya ke okye gyima dɔɔnwo anzɛɛ ɔwo ke ɔbo bosea a.

Ezukoasɛm nwo Ndotole kake: Ehye si wo meke mɔɔ Arane ezukoa mɔɔ okɛva okye gyima la anzɛɛ kake mɔɔ okɛbo la zonle tɛla mɔɔ wo ye gya nu la.

Kake Mgbole: Ehye a le ezukoa mɔɔ Arane ɛva ɛye ninyɛne titili bie mɔ mɔ le ke ndenle, sukulu, asopiti, twene, adendule, nzulemaanle, mbulale nee milahyinli nwo la.

Gyimayɛvoma Kakɛdualɛ: Ehye a le ahatualɛ ngakyile nee ezukoa bie mɔ mɔ Arane fa tua ye gyimayɛvoma kake la.

Anyunluhɔle nu Boavolɛma: Ehye gyi ɛke maa maanle maanle nee eku ngakyile mɔɔ bo nu boa ye wo maanle ye anyunluhɔle nu la. Bie mɔ a le eku ngakyile dɔɔnwo mɔɔ eha be nwo ɛbo nu la mɔɔ bie a le Maanlenzi amra Gyaleka, Maanle Maanle Ezukoazieleleka, nee Abibilema Anyunluhɔle nwo Ezukoazieleleka ne. Bie mɔ le bahole mɔɔ le ke Gyɛmane, Nrenlenza Maanle Ngakyile Ngamɔnu, nee Ameleka Maanle Maanle Ngamɔnu.

ɛvole Awieleɛ Ninysne awolɛvole: Bolonyia Siane ne anu ninyɛne awole mɔɔ fo wo ɛvole ne mɔɔ beleka nwole edweke la.

Kakɛbole Moloso: Ehye si wo meke mɔɔ Arane keli ezukoa kɛmaa okɛbo ezukoa dodo mɔɔ wo Ezukoasɛm nwo Ndotole ne mɔɔ Melalile Ayiama kelie kɛdo nu anu la.

Lateleke Kenlanɛ Anwosesebe nwo Adwule Mɛla: Ehye le Lateleke Kenlanɛ Anwosesebe ɛnyianleleka nwo adwule mɛla.

Menli abodule: Adenle mɔɔ bedua nu beye menli bie wo eleka bie beko eleka fofole la.

Mgbanyinli Sukunwiɔ Mgbaneholɛ: Mgbanyinli Sukunwiɔ Mgbaneholɛ Ngyehyɛlɛ le ngyehyɛlɛ mɔɔ Arane lua Maanle Kpanyinli Akufo-AddoMaamulɛ zo vale rale Siane Ɛhonla wɔ ɛvolɛ 2017 ne anu mɔɔ maa sukoavoma wie sukunwiɔ ekyi na bɛrɛ kpalɛ a bɛkola bɛkɔ mgbanyinli sukunwiɔ mgbane mɔɔ bendua ɛhwee la.

Ezukoakpondɛɛ Ɛzonɛ Nwo Mɛla: Ɛhye le mɛla mɔɔ kile Arane ndenle dodo mɔɔ ɔlɛ wɔ ezukoa ɛlilɛ nee adwuleliɛ nwo la.

Moalɛ Ezukoa: Ɛhye le moalɛ ezukoa mɔɔ Arane nyia fi maanle gyɛne zo amra ɛkɛ ne mɔɔ ɔnlɛ kɛ ɔtua a.

Arane Gyima Moalɛ Ezukoa: Ɛhye le ezukoa mɔɔ mɛla tinli Arane maa ɔfa ɔmaa gyimaleka ngakyile le kɛ Maanzinli Ayiama Moalɛ Ezukoa, Adenleyɛ Moalɛ Ezukoa, Nwomazukoalɛ Moalɛ Ezukoa, Azɛlɛbo Nwoledulɛ Moalɛ Ezukoa nee Kpɔkɛdelɛ Moalɛ Ezukoa la.

Maanlenu Ninyɛneyɛlɛ: Ɛhye kile ninyɛne nee gyima dodo mɔɔ bɛyɛ wɔ maanle ne anu nee ezukoa anzɛɛ nvasoɛ mɔɔ Arane nyia ye nu wɔ mekɛ kpɔkyee bie anu la.

Maanlenzi Ninyɛnedɔlɛ Ezukoa dodo: Ɛhye kile maanle bie anu ezukoa ne ɛnlomboɛ mɔɔ maa ɔkola ɔfa ɔkɛla maanle nzi ninyɛne na eza ɔfa bie ɔbo ɛkpabɔlɛ nwo kake wɔ mekɛ kpɔkyee bie anu la; ɛhye dodo eza boa maanle ne ezukoa deɛ ne anwosesebɛ mɔɔ ɔlɛ ɔtɛla maanle gyɛne zo deɛ ne la.

Ninyɛne Awolɛvolɛ: Ɛhye a le fane dodo mɔɔ ninyɛne nee gymayɛlɛ nwo kake si kɔ anwuma wɔ mekɛ bie anu la.

Anyunluholɛ gyima mɔɔ tu Ehyia bo Ngyehyɛlɛ: Anyunluholɛ gyima mɔɔ tu Ehyia bo Ngyehyɛlɛ le adenle ko mɔɔ NPP Arane ne vale rale mɔɔ ɔbamaa ehyia bo adu na yeaha anyunluholɛ gyima ɛnyianlɛ nu nzisi aze, bɔbɔ wɔ yɛ

namule nee ɛleka mɔɔ wɔ moa mɔɔ anyunluhɔlɛ gyima ɛndwu ɛkɛ la.

Boseadualɛ: ɛhye le ezukoa mɔɔ ɔwɔ kɛ Arane tua maa maanle bie, ezukoazieleleka bie nee gyima bie mɔɔ bɔ bosea mɔɔ Arane liele bosea wɔ bɛ ɛkɛ yele anyunluhɔlɛ gyima bie la. Boseabɔvoma ne bie kola ye maanle nu eku bie yeɛ bie noko kola ye maanle nzi eku.

Ezukoagyinlabelɛ Bodane Koatee: Yɛfa ɛhye yeɛsuzu mɔdenle mɔɔ maanle ne ɛlɛɔ wɔ ye ezukoagyinlabelɛ nwo la. Ndonwo boka gualilɛ anyunluhɔlɛ, ninyɛne awolɛvolɛ dodo, menli dodo mɔɔ le gyima ye, gualilɛ nu nvasoɛ dodo mɔɔ yenyia ye wɔ maanle gyɛne zo la, Arane ezukoanwo ngyehyɛlɛ munlililɛ anzɛɛ ye ɛzɛkyɛlɛ nee adwenle ngakyile mɔɔ Gana Ezukoazieleleka ɛva ɛra mɔɔ bie ka ye ezukoa ne anwosesebɛ mɔɔ ɔlɛ ɔdi gua la.

Gyima ngyikyɛ ɛbukelɛ Ngyehyɛlɛ: Gyima ngyikyɛ a le gualilɛ gyima mɔɔ kola fa gymayɛvoma ekyi bie ala, mɔɔ ezukoa mɔɔ ka ɔ sa nu la ɛndwu bie la.

Ninyɛne Gyɛne bie anwo Kakɛɔlɛ: ɛhye le ezukoa mɔɔ betu bɛsɛ ɛkɛ wɔ ɛkrabɔlɛ nwo ngyehyɛlɛ nu mɔɔ maa bɛkola betua kakɛ gyɛne bie mɔɔ kɛvinde gymayɛlɛ ne anzi la.

Esiane nwo Baneɔlɛ: ɛhye le adenle mɔɔ bɛdua nu bɛsi esiane bie anloa mɔɔ saa ɔsi bɔbɔ a bɛlɛ nwolɛ sɔbelɛ bɛmaa ye a.

Maanlekyɛkyɛlɛ Mbɔlɔba Fofolɛ: ɛhye le adwenle bie mɔɔ Gana Arane luale nu maanle gyima rale amaa sukunsa mbɛlɛra nee mgbavolɛ mɔɔ kɛwie sukulu la anyia gyima ayɛ na ɔlua zo gymakpondɛlɛ nwo ngyɛgyɛlɛ aha aze wɔ baholɛ nee arane gyima nu na eza noko yeaboa mgbavolɛ nee mbɛlɛra wɔ bɛ sa anloa gyima ɛyɛlɛ nu mɔɔ maa anyunluhɔlɛ ba ye maanle ye anu ezukoagyinlabelɛ nu la.

Maanle Gyima Ngyikyɛ Mgbanyima Eku: Maanle Gyima Ngyikyɛ Mgbanyima Eku le eku mɔɔ ɛmkpondɛ nvasoɛ wɔ be gyimayɛɛ nu mɔɔ wɔ Gualilɛ nee Gyimabukelɛ Sonvolɛ Gyima ne abo na ye gyima titili a le kɛ obanlea yeamaa gyima ngyikyɛ ebukelɛ ahɔ zo na beanyia anyunluhɔɛ la.

Maanle nu Anle-Nwolɛ Ezukoanyianlɛ: Ɛhye le ezukoa dodo mɔɔ yɛnyia ye wɔ gualilɛ mɔɔ ɛnle azɛɛbo nwoledɔnelɛ la anu mɔɔ ye dodo gyi ninyɛne awolɛvolɛ zo la.

Anvi-Adwuledualɛ Ezukoa: Ɛhye le ezukoa mɔɔ Arane nyia wɔ gyimayɛɛ bie anu mɔɔ onle adwuledualɛ la. Bie mɔ a le ezukoa mɔɔ vi ademaanlɛ tumi kelata ezukoa, arane debievalɛ nwo ezukoa ɛdualɛ, gya mɔɔ wɔ ezukoazielɛleka la azo nvasoɛ nee nwolɛ mpaefoa mɔɔ betua begua zo la.

Kakɛ Dɛba Ɛdualɛ: Ɛhye le kakɛ dɛba bie mɔɔ onɛ volɛ 2016 ne anu Gya Sonvolɛ Gyima ne nee Arane Gyima ngakyile gua zo ɛletua la.

Ezukoa Titili Mɔɔ Ɛha: Ɛhye le ngakyibɛnzi mɔɔ wɔ Arane Ezukoa nee asiezukoa mpaefoa mɔɔ obanyia ye wɔ mekɛ mɔɔ obadua ye kakɛ muala la. Bɛfa ɛhye wɔ maanlenu gyimayɛɛ zo nvasoɛ ne ɛya ngyɛnu nu.

Arane Ezukoazonleanlɛ Mɛla Nwo Gyimalilɛ: Bodane mɔɔ zɛchae gyimalilɛ ye gyi zo la a le kɛ obanlea yeamaa mgbondabulɛ kelatahɛɛɛ ali munli kpalɛ, na yeanlea ye ezukoalilɛ zo amaa yeava nwolɛ nrelalɛ yeamaa Gana Arane. Gyimalilɛma ne anzɛɛ neazovoma ne batete menli wɔ ezukoalilɛ nwo adenle kpalɛ, ezukoakpondɛɛ, adenle mɔɔ maa nvasoɛ dɔɔnwɔ ba gyima zo la wɔ ndetelɛ nee ngilehile adenle zo.

Gualilɛ Anyunluhɔɛ Nzuzulɛ: Ɛhye le nzuzulɛ mɔɔ kile kɛ gualilɛ bazi ahɔ on nyunlu volɛ ne anu la.

Bɛ ti anwo Ezukoakpondɛlɛ Adenle: Awie mɔ
Ezukoakpondɛlɛ ndenle ngakyile.

Ezukoanyianlɛ: Ezukoa dodo mɔɔ vi maanle ye anu nee maanle nzi ba Arane gya nu la.

Gyimanyianlɛ Nyɛmoaziɛlɛ: Gana Arane adwenle mɔɔ yeva mɔɔ ɔmaa gyima dɔɔnwo ara maanle ye anu amaa awie biala apele ayɛ ye gyima boɛ na yeava nyɛmoaziɛlɛ gyima mɔɔ ɔbamaa yɛanyia aleɛ mɔɔ vi yɛ maanle ye anu la dɔɔnwo, na eza yeaha nane aleɛ ngakyile mɔɔ yɛtɔ yɛfi maanle gyɛne zo yɛba la aze. Əhye bava gyima ngakyile arɛlɛ maanlema na yeamaa menli mɔɔ sie nyɛmoa la ɛbɛlabɔlɛ ahɔ ɔ nyunlu.

Maanlema Moalɛ: Arane ezukoa mɔɔ ɔtua ɔɔ maanlema avinli wɔ bɛ kakɛ mɔɔ bɛtua bɛmaa nzule, kɛnlanɛɛ, lateleke gyima eku la, amaa maanlema ezukoazɛkyɛlɛ zo ade.

Nnɛɛnleanu: Edwɛkɛ nu ɛkpondɛlɛ nee ye nuhua boɛ ɛnleanlɛ mɔɔ da nɔhalɛ ali la.

Nɔhalɛlilɛ: Əhye le adenle mɔɔ Arane dua nu maa maanlema te edwɛkɛ mɔɔ fale bɛ nwo nee mɔɔ fale maanlebulɛ nwo la.

Debiehilelɛ Bokanwo: Əhye mɔ le ninyɛne ngakyile mɔɔ le ɛnwomenle nee mɔɔ ɛnlɛ ɛnwomenle, mɔɔ vi sonla nee mɔɔ ɛnvi sonla ɛkɛ, mɔɔ kilehilevolɛma fa kile debie na eza ɔboa debiezukoalɛ nu, amaa bɛadwu bodane mɔɔ gyi bɛ nye zo wɔ debiehilelɛ ne anu la anwo la.

Ninyɛne nee Moalɛ ɛnyianlɛ nwo kakɛ: Ɔle ezukoa mɔɔ Arane tua maa bɛfa ninyɛne nee moalɛ bie bɛmaa maanlema a.

Debie bolɛzonlelɛ zo Adwule: Ɔle adwule mɔɔ maanlema tua boka ninyɛne bolɛ nwo wɔ kɛ deɛ ne si sonle bolɛ la anwo la.
